

JAN TUROWSKI

PATRIOTYZM A NACJONALIZM

PROBLEMATYKA

Problematyka artykułu oscyluje wokół szeregu pytań szczegółowych, składających się na pytanie ogólne: czym jest naród i kultura narodowa z socjologicznego punktu widzenia? Jakie wyróżniamy, za Florianem Znanieckim, rodzaje kultury i na jakiej podstawie? Jak w ramach dwóch rodzajów ekspansji kultury kształtują się modele postaw i zachowań ludzi względem narodu, określane jako patriotyzm lub nacjonalizm? Co się na nie składa, jaki jest ich charakter? Jak są one konstytuowane?

NARÓD I KULTURA

W syntetycznej, heurystycznej typologii szczebli rozwoju społeczeństw, sformułowanej przez Floriana Znanieckiego, po fazach „społeczeństw ludowych”, tj. poplemiennych i etnicznych grup, rozwinęły się lub rozwijają „na ich korzeniach” nowożytnie narody jako wspólnoty kulturowe¹. Narody są powstałymi lub powstającymi w toku rozwoju historycznego wspólnotami ludzi, którzy uznają dany język za swój język ojczysty, a określone terytorium za swoją ziemię ojczystą. Są przekonani o wspólnocie swojego pocho-

Prof. dr hab. JAN TUROWSKI – emerytowany profesor Instytutu Socjologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego; adres do korespondencji: Instytut Socjologii KUL, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

¹ Swój pogląd na etniczne pochodzenie narodu Znaniecki zawarł w artykule pt. *O szczeblach rozwoju społecznego* („Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 10 (1930), z. 1, s. 285 n.). Por. też całokształt wywodów Znanieckiego zawartych w jego dziele pt. *Współczesne narody* (Warszawa: PWN 1990).

dzenia, tworzą własną kulturę i posiadają lub dążą do posiadania uznawanej za swoją organizacji politycznej (państwa). Wszystkie te czynniki łączności liczni autorzy poszerzają i sprowadzają do pojęcia wspólnoty kultury. Owe narody-wspólnoty kultury opierają się na solidarności jednostek mających poczucie tożsamości społecznej, czyli stanowienia zbiorowości tworzącej i żyjącej własną kulturą. Narody są więc w dużym stopniu wspólnotami wyobrażeniowymi, świadomościowymi. Choć naród, jak każda zbiorowość społeczna, wyraża się w poglądach i poczuciu wspólnej przynależności do ojczyzny swych przodków, a więc ma charakter świadomościowy, to jednak ma też swój realny, przedmiotowy charakter, a jest nim wytworzona i przeżywana, doświadczana, uznawana za swoją kultura narodowa.

Użyjmy tutaj pojęcia postawy jako ugruntowanego intelektualnie, uczuciowo i dążeniowo stosunku do przedmiotu postawy (w tym przypadku do narodu). Otóż postawy członków narodu, chociaż mają charakter psychiczno-behawioralny, są – jak stwierdza Antonina Kłoskowska – zwrócone ku faktem zewnętrznym, intersubiektywnie kształtowanym i ujmowanym, ku symbolom i wartościom kultury utrwalanym w działalności członków narodowych zbiorowości². „Naród – jak to opisuje z perspektywy amerykańskiej Edward Shils – jest zbiorowością, która ma swoją strukturę często amorficzną. Jednak obejmuje także wiele ściśle powiązanych ze sobą struktur, takich jak kluby, stowarzyszenia sportowe, towarzystwa kulturalne i edukacyjne oraz szkoły, a często powiązany jest ze stowarzyszeniami religijnymi, kościelnymi. Najpełniejsze urzeczywistnienie instytucjonalne naród osiąga w państwie narodowym, naród i państwo rzadko pokrywają się”³. Realność narodu jako zbiorowości społecznej wyraża się w wytworzeniu własnej organizacji społecznej w postaci ról społecznych i instytucji przodownictwa, sprawowanego przez różne kategorie twórców kultury, oraz w postaci instytucji zachowujących dorobek – dziedzictwo kulturalne narodu, czy też tworzących lub upowszechniających treści kulturalne wśród członków społeczeństwa; instytucji odrębnych od instytucji państwowych jako instytucji społeczności politycznej o innych funkcjach i typie władztwa (powołanej do zabezpieczenia rozwoju kultury i jej postępu). „Ostatecznie to kultura stanowi o istnieniu narodu”⁴ – powiada Antonina Kłoskowska, idąc tropem poglądów Znanięckiego. Józef Chałasiński i Paweł Rybicki wskazują na kulturę narodową jako istotną pod-

² A. K ł o s k o w s k a, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa: PWN 1996, s. 79.

³ E. S h i l s, *Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie*, „Sprawy Narodowościowe”. Seria Nowa, 5(1966), z. 1 (8), s. 9 n.

⁴ K ł o s k o w s k a, *Kultury narodowe u korzeni*, s. 51.

stawę egzystencji narodu. Filozofowie, omawiając poglądy Jana Pawła II na temat kultury, piszą, że Jan Paweł II wielokrotnie podkreślał kulturotwórczą funkcję narodu i cytują jego słowa: „Naród bowiem jest tą wielką wspólnotą ludzi, których łączą różne spoiwa, ale nade wszystko kultura. Naród istnieje z kultury i dla kultury”⁵. W analizach narodu stosowane jest jednak dwojakie pojmowanie zakresu kultury: w znaczeniu antropologicznym, obejmującym cały dorobek kulturalny narodu, i w znaczeniu węższym, obejmującym kulturę symboliczną, wyrażaną w postaci symboli i znaków.

Znanięcki przyjmuje antropologiczne znaczenie kultury, stwierdzając, że obejmuje ona „[...] wszystkie wytwory czynności ludzkich oraz wszelkie czynności, których działające jednostki ludzkie uczą się od innych działających jednostek”⁶. Wtwory działalności ludzkiej obejmują zarówno wytwory materialne, jak i niematerialne, zwane przez Znanięckiego „ideacyjnymi”, tj. istniejącymi myślowo (duchowo) – przeciwieństwie do kultury materialnej, zmysłowo postrzegalnej. Opis zawartości kultury obejmuje więc całą twórczość danego narodu, wszelkie wytwory materialno-techniczne, intelektualne, artystyczne, estetyczne, język i inne symbole jako środki komunikowania, następnie wszelkie wzory zachowań i działań, a przede wszystkim wartości i ideały oraz normy z nich wynikające.

KULTURA SYMBOLICZNA

Koncepcję kultury symbolicznej rozwinęła, określiła jej zakres treści i pojęcie symboli Antonina Kłoskowska⁷. Pojęciem kultury symbolicznej określa się te części kultury, które są wyrażalne za pomocą znaków (symboli). Kultura symboliczna obejmuje więc wytwory intelektualne, artystyczne, estetyczne, wartości i wzory zachowań danego społeczeństwa narodowego, takie jak obyczaje, zwyczaje, wierzenia, wartości i normy postępowania. Najprościej i najczęściej kulturę symboliczną określa się pojęciem kultury duchowej. W doświadczeniu i działalności członków społeczności narodowej kultura objawia się bowiem jako świat wartości. Znanięcki wyodrębnia różne rodzaje układów tych wartości czy układów kultury zespolonych wewnętrznym łańcem.

⁵ Cyt. za: S. K o w a l c z y k, *Koncepcja kultury Jana Pawła II*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 39 (1996), nr 1-2 (153-154). Por. Z. J. Z d y b i c k a, *Religia formułuje naród*, „Człowiek w kulturze”, 8 (1996).

⁶ Z n a n i e c k i, *Współczesne narody*, s. 15 n.

⁷ Zob. A. K ł o s k o w s k a, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa: PWN 1964, s. 78 n.

W obrębie każdej kultury narodowej swoistością i odrębnością cechują się – w świadomości członków narodu – różne elementy kultury symbolicznej, uznawane za jej rdzeń. Dochodzimy tu do pojęcia „kanonu kultury” narodowej. W obrębie kultury danego narodu wyodrębnia się jej część najbardziej trwałą, specyficzną dla danego społeczeństwa narodowego. Powstaje ona w procesie historycznego rozwoju i dziejów danego narodu. Kanon kultury, zwany przez Leona Dyczewskiego⁸ „centrum kultury”, obejmuje zwykle język jako środek porozumiewania się w narodzie i narzędzie twórczości, wielkie dzieła z dziedziny literatury, poezji, muzyki, architektury, nauki, obyczajowość, religię, a przede wszystkim podstawowe wartości i charakterystyczne wzory życia.

Według Antoniny Kłoskowskiej kanon kultury stanowi swoiste zespoły symboli i emblematów odnoszące się do kryteriów i obiektów szczególnej czci i znaczenia dla danego narodu⁹.

DWA RODZAJE EKSPANSJI KULTURY

Już w swej pracy *Siły społeczne w walce o Pomorze*, wydanej w 1931 r., Znaniecki wskazywał, że narody jako wspólnoty kulturowe są ze swej istoty ekspansywne, rozwojowe. Dążą one bowiem nie tylko do zachowania osiągniętego dorobku, ale do ciągłego jego pomnażania, udoskonalania i upowszechniania. Potwierdzał swój pogląd wyrażony wcześniej, iż

[...] życie kulturalne w ogóle, a cywilizacja każdego konkretnego społeczeństwa w szczególności, nie jest rzeczą lub stanem, lecz stawaniem się, procesem, a raczej wielością różnorodnych procesów.

Tę ważną tezę formułuje jako podstawowe stwierdzenie w swym dziele *Modern Nationalities*, czyli *Współczesne narody*. Stwierdza bowiem, iż

[...] wszystkie nowoczesne społeczeństwa o kulturach narodowych [...] dążą do ekspansji, ich formowanie się jest procesem dynamicznym, ekspansywnym, a dalszy rozwój uzależniony jest od dwóch rodzajów ekspansji¹⁰.

⁸ L. D y c z e w s k i, *Trwałość kultury polskiej*, [w:] *Wartości w kulturze polskiej*, red. Leon Dyczewski, Lublin 1993, s. 31 n.

⁹ K ł o s k o w s k a, *Kultury narodowe u korzeni*, s. 37.

¹⁰ Z n a n i e c k i, *Współczesne narody*, s. 167.

Ekspansywność jest istotną, potencjalną, immanentną właściwością kultury. To jest ważne stwierdzenie, gdyż odwołując się do tej właśnie przyrodzonej właściwości kultury, ideologowie kultury narodowej wchodzą na drogę uprawiania kultury agresywnej albo kultury twórczej. Formułują przeciwstawne ideologie narodowe.

Znaniecki odróżnia więc dwa rodzaje ekspansji kultury: ekspansję twórczą (*creative expansion*) i ekspansję agresywną (*agresive expansion*), a także jednocześnie dwa rodzaje „sił społecznych”, które ową ekspansję w danym społeczeństwie narodowym rozwijają i nią kierują.

EKSPANSJA TWÓRCZA I PATRIOTYZM

Ekspansja twórcza manifestuje się w świadomych dążeniach członków grupy lub jej instytucji do wzbogacania różnych dziedzin kultury swego narodu przez dalsze dzieła i wytwory oryginalne, nowe, bogatsze. Wyraża się w działaniach twórców kultury lub organizatorów instytucji kulturalnych, działających na rzecz tworzenia wartości materialnych lub symbolicznych, upowszechniania dorobku kulturalnego, rozszerzania uczestnictwa w nim jak najszerszych warstw danego narodu. Właśnie w tych dążeniach i działaniach wyraża się patriotyzm. Patriotyzm oznacza system postaw członków narodu do ojczyzny (ojcowizny) jako korelatu narodu i jego kultury, postaw obejmujących pozytywne poglądy – sądy, wiedzę (komponent intelektualny postawy), uczucia przywiązania i miłości (komponent emocjonalny), dążności do życia kulturą swego narodu i jej tworzenia (komponent behawioralny postawy). Takie postawy rodzą jednocześnie normatywną treść patriotyzmu jako zestawu norm określających obowiązki członków społeczeństwa narodowego – w postaci obowiązku przywiązania, ochrony i poświęcania się w obronie ojczyzny.

Patriotyzm zobowiązuje do pogłębiania identyfikacji, własnej i innych członków społeczeństwa, ze swą wspólnotą narodową. Pobudza i zobowiązuje do twórczej pracy i pomnażania dorobku narodowego w dziedzinie określonej części kultury, oznacza dążności i obowiązek upowszechniania wytworów kultury narodowej wśród szerokich warstw narodu. Wiedza i uczestnictwo członków narodu w kulturze jest bowiem różnego stopnia. Patriotyzm zobowiązuje do udostępniania i przekazywania wartości swej kultury narodowej innym społeczeństwom. Patriotyzm jest ekspansywny, twórczy; obejmuje

dzielenie się dorobkiem swego narodu, eksponowanie go i propagowanie wśród innych narodów świata.

Od patriotyzmu ekspansywnego, twórczego należy odróżnić „patriotyzm ekskluzywny”, polegający na odgradzaniu się od świata zewnętrznego, na niedopuszczaniu lub ograniczaniu wpływu kultury innych narodów, unikaniu styczności, wymiany czy współpracy z twórcami kultury innych narodów, zasklepianiu się we własnej kulturze. Powołując się na swój patriotyzm (ekskluzywny), niektórzy członkowie narodu, a nawet ich zorganizowane grupy, przestrzegają przed utratą tożsamości kulturalnej i narodowej przez – na przykład – integrowanie się społeczeństwa polskiego w ramach Unii Europejskiej i wzywają do obrony przed tzw. zalaniem naszej narodowej kultury przez kultury innych krajów europejskich. Wszelkie jednak odgradzanie się kultur jest bezskuteczne, a w efekcie samobójcze. Wzajemne wpływy i przenikanie kultur jest przecież zapładniające (Znaniński), stymulujące, przyspieszające i wzbogacające. Z socjologicznego punktu widzenia dyfuzja kultury (także ta sterowana) w różnych jej dziedzinach jest czynnikiem rozwoju społecznego. Tylko rozwijając własną kulturę narodową, jej elementy lub cechy swoiste, odrzuca się te wpływy i treści, które są sprzeczne z rdzeniem, kanonem własnej kultury narodowej. Bywa, że ideologowie opowiadający się za patriotyzmem ekskluzywnym staczają się, często wbrew własnym intencjom, praktycznie na pozycje nacjonalistyczne. Broniąc swojej kultury narodowej, działają na jej szkodę.

EKSPANSJA AGRESYWNA KULTURY A NACJONALIZM

W dziejach różnych narodów występują okresy ekspansji agresywnej, gdy naród lub dominujące „siły społeczne” danego narodu dążą do ekspansji swej kultury lub jej narzucenia kosztem innego narodu. Właśnie takie dążenia i działania stanowią nacjonalizm. W sposób eseistyczny pisze Edward Shils:

N a c j o n a l i z m wynika z narodowości. Dodaje do niej czegoś więcej: elementów współzawodnictwa, walki, agresywności i wojowniczości. Nienawiść nie jest koniecznym składnikiem narodowości: jest nim często w nacjonalizmie¹¹.

¹¹ S h i l s, *Naród, narodowość i nacjonalizm*, s. 9 n.

Nacjonalizm jest, według Shilsa, zjawiskiem bardziej uchwytnym niż naród i narodowość, gdyż

przybiera postać ruchów i partii, z realnymi przywódcami, członkami i zwolennikami. Nacjonalizm ma programy i platformy [...]. Głosi on często doktryny [...]¹².

Przytaczając liczne dowody i przykłady historyczne, Florian Znaniecki wymienia i opisuje cztery rodzaje takiej ekspansji agresywnej:

- ekspansja terytorialna („geograficzna”) przez zabór części terytorium innego narodu, w tym w formie osadnictwa i tworzenia enklaw swej ludności na cudzym obszarze narodowym;
- ekspansja ekonomiczna przez różne metody pozyskiwania dóbr innego narodu, w tym w drodze kontroli nad produkcją i surowcami innego narodu;
- ekspansja asymilicyjna przez wchłanianie pewnych grup etnicznych należących do innego społeczeństwa narodowego;
- ekspansja ideologiczna przez uznawanie swej kultury za wyższą, wynaradawianie czy też przewożenie różnymi metodami w rozwoju i postępie w różnych dziedzinach kultury krajów uznawanych za słabo rozwinięte, zazwyczaj ze szkodą dla ich rozwoju.

Ekspansja agresywna jest glebą narastania antagonizmów i walk między narodami i ich państwami czy też zwalczania się przeciwnych obozów społeczno-politycznych w obrębie tego samego narodu. Cytowany przed chwilą Edward Shils pisał przecie, że z narodowości wynika nacjonalizm, a Antonina Kłoskowska wyznała, że naród może wyzwalać nacjonalizm¹³. Jakie są jednak głębsze mechanizmy narodzin i kształtowania się nacjonalizmu jako systemów postaw i jako ruchów społeczno-politycznych?

IDEOLOGIE NARODOWE I ICH ROLA

Istnieje mniemanie, że nacjonalizm pojawił się w czasach nowożytnych, kiedy to wytworzyły się wyimagowane, „wyobrazeniowe” narody (które istnieją tylko w wyobraźni ludzi) i nacjonalistyczne ruchy społeczno-polityczne, kierujące się odpowiednimi interesami politycznymi, prowadzące do wrogości

¹² Tamże, s. 11 n.

¹³ K ł o s k o w s k a, *Kultury narodowe u korzeni*, s. 423.

i konfliktów między państwami¹⁴. Są to poglądy mylne, związane z niezrozumieniem narodu jako rzeczywistości realnej, niezrozumieniem procesów kształtowania się kultur narodowych, a w ich obrębie ideologii narodowych, i roli sił społecznych sterujących rozwojem społeczeństw narodowych.

Wyjaśnienie tych nieporozumień i dalsze, głębsze ustalenie źródeł antagonizmów narodowych oraz zjawiska nacjonalizmu wymaga odwołania się do poglądów Floriana Znanieckiego odnośnie do historycznego procesu tworzenia się narodu, roli twórców kultury w tym procesie, formowania się ideologii narodowych i „sił społecznych”.

Znaniecki – opisując kształtowanie się narodów i ich kultur w różnych fazach ich rozwoju – ukazuje narodotwórczą rolę „przodowników kultury”, twórców w różnych dziedzinach kultury, a więc elit kulturalnych. Wymienia tu pisarzy, historyków, uczonych, twórców dzieł literackich, artystycznych i estetycznych, ale też „przodowników” gospodarczych, przedsiębiorców, kupców, polityków itd. Każda kształtująca się kultura obejmuje przecież zarówno dziedzinę kultury materialnej, technicznej, kulturę symboliczną, ale też ideały i wartości, promuje wizje przyszłości, do których naród winien dążyć.

Właśnie w procesie kształtowania się narodu i jego funkcjonowania ważną rolę odgrywają ideologowie narodowi, twórcy i szerzyciele świadomości i odrębności narodowej. Tym terminem określa Znaniecki działaczy, myślicieli, filozofów, ale też organizatorów stowarzyszeń i grup ideologiczno-wychowawczych, polityków, którzy formułują ideały określające przyszłość i perspektywy, wizje, do których osiągnięcia dany naród winien dążyć, i odpowiednio te ideały uzasadniają, określają wzorce postępowania dla członków zbiorowości narodowej itd. Formułują ideologie narodowe, często mniej lub więcej odrębne lub różne czy też sprzeczne, rozdzierające dany naród. Jest to ważne stwierdzenie, bo nazywając naród „wspólnotą kultury”, skłonni jesteśmy zakładać, że między członkami narodu występuje zgodność w ocenie historii, dorobku i wizji przyszłości narodu.

Rola ideologii narodowych jest bardzo ważna i bez jej uwzględnienia nie można zrozumieć procesów zachodzących w danym społeczeństwie narodowym. Ideologia narodowa bowiem pełni funkcję selektywną i powoduje podziały w danym narodzie na grupy zwolenników określonej ideologii. Pełni funkcję integracyjną, jest podstawą identyfikacji zwolenników danej ideologii, tworzenia odpowiednich związków celem realizacji danej ideologii i powsta-

¹⁴ Taki pogląd sformułował E. Gellner w książce *Narody i nacjonalizm* (przeł. T. Hołówna, Warszawa: PWN 1991). Przeczą tej tezie gruntowne studia historyczne współautorów książki *The Formation of National States in Western Europe* (ed. Ch. Tilly, New Jersey 1975).

wania ruchów społecznych. Pełni funkcję wychowawczą, gdyż instytucje kultury symbolicznej i instytucje wychowawcze opierają się na określonej ideologii narodowej w kształtowaniu postaw całych generacji ludności, przedstawiają bohaterów narodowych, określają przedmioty i symbole czci. Kształtuje określoną świadomość narodową, postawy i wartości uznawane przez członków narodu.

W obrębie każdej kultury narodowej występują, według Znanieckiego, cztery najważniejsze ideały, które dana kultura narodowa określa: ideał zjednoczenia narodowego, ideał postępu społecznego, ideał posłannictwa narodowego i ideał niezależności narodowej. Te cztery ideały są ujmowane w duchu twórczej ekspansji kultury albo też w duchu ekspansji agresywnej. Ideologowie narodowi, zwolennicy którejs z tych orientacji, nadają im określoną treść, inicjując i uruchamiając „siły społeczne” twórcze, konstruktywne czy też „siły społeczne” agresywne, destrukcyjne i nacjonalistyczne. Właśnie w koncepcji agresywnej ekspansji kultury najważniejsze cztery ideały kultury narodowej ulegają swoistemu ich pojmowaniu i określaniu w koncepcji i programie ekspansji agresywnej. Znowu możemy tę nacjonalistyczną treść owych czterech ideałów naczelnym zinterpretować, łącząc je z agresywną koncepcją kultury narodowej.

IDEOLOGOWIE NARODOWI – ZWOLENNICY AGRESYWNEJ KONCEPCJI KULTURY

Tak więc idea zjednoczenia narodowego jest rozumiana jako konieczność i nakaz zabezpieczania się wobec zagrożeń ze strony innych narodów i ich kultur. Może ona obejmować likwidowanie wszelkich wewnętrznych różnic etnicznych (czystki etniczne), regionalnych, ograniczanie wolności religijnych, politycznych, likwidowanie autonomii i tolerancji wobec mniejszości narodowych, a wobec niebezpieczeństw zewnętrznych przygotowywanie odpowiedniej siły militarnej. Ideał jedności narodowej nie jest więc formułowany w kategoriach zgody i porozumień czy też dialogu lub kompromisu osiąganego w przypadku różnic i odmienności poglądów, ale w kategoriach konfrontacji. Idea postępu obejmuje dążenia do wyprzedzenia danego narodu w osiągnięciach z różnych dziedzin kultury, wzrostu znaczenia danego narodu, przewodnictwa czy hegemonii w stosunkach międzynarodowych. Idea posłannictwa narodowego pojmowana jest, jawnie lub skrycie, jako predestynacja do odegrania jakiejś szczególnej roli historycznej wśród narodów świata. Naród traktowany jest jako najwyższa wartość, a swoiście rozumiany

„interes narodu” uznawany jest za ostateczne kryterium oceny etycznej. Idea niezależności narodowej interpretowana jest jako zasada nieulegania wpływom innych narodów lub ich kultur, izolowania się od współpracy, zasłaniania się pogwałceniem suwerenności swego państwa narodowego przed przyjęciem i respektowaniem międzynarodowo uznanych i akceptowanych norm (np. praw człowieka, wolności obywatelskich itp.), aby móc skutecznie wykorzystywać państwo w konfliktach z innymi narodami lub grupami społeczno-politycznymi w swym obrębie.

Ideologowie narodowi, którzy są zwolennikami agresywnej ekspansji swej kultury i głoszą takie nacjonalistyczne rozumienie najważniejszych ideałów, inspirują, pobudzają, sterują ukształtowaniem się w narodzie sił społecznych, które prowadzą do konfliktu z innymi narodami.

Niektórzy ideolodzy są skłonni powoływać się na nacjonalizm, ale n a c j o n a l i z m o b r o n n y . To nieporozumienie. I s t o t ą n a c j o n a l i z m u j e s t a g r e s y w n o ś ć (oczywiście są różne rodzaje i stopnie agresywności), a obrona przed agresywnością była i jest patriotyzmem¹⁵. W literaturze przedmiotu wysuwa się trudności związane z jednoznacznym ujęciem nacjonalizmu, gdyż jest to zjawisko historycznie zmienne, wielopostaciowe. Jednakże kryterium ekspansji agresywnej i jej rodzajów ogranicza i definiuje zakresy zjawisk nacjonalizmu. Nie chodzi tu o dziewiętnastowieczne ruchy zjednoczeniowe i wyzwolenicze ruchy narodowe. Przypomnijmy w tym miejscu słowa papieża Jana Pawła II, wypowiedziane w związku z różnicami między kulturami narodowymi.

W tym kontekście – mówił Papież – musimy wyjaśnić zasadniczą różnicę pomiędzy niezdrową formą nacjonalizmu, który uczy pogardy dla innych narodów i kultur, a patriotyzmem, który jest właściwą miłością własnego kraju. P r a w d z i w y p a t r i o t y z m n i g d y n i e s t a r a s i ę d ą ż y ć d o d o b r o b y t u w ł a s n e g o n a r o d u k o s z t e m i n n y c h . B o w i e m o s t a t e c z n i e d o t k n ę ł o b y t o t a k ż e j e g o w ł a s n e g o n a r o d u : w y r ż ą d z e n i e k r z y w d y d o t y k a o b u s t r o n – i a g r e s o r a , i o f i a r y . N a c j o n a l i z m , s z c z e g ó l n i e w s w o i c h n a j s k r a j n i e j s z y c h f o r m a c h , j e s t w i ę c a n t y t e z ą p r a w d z i w e g o p a t r i o t y z m u [podkr. – J. T.]. Musimy dziś uczynić wszystko, aby ekstremalne formy nacjonalizmu nie doprowadzały nadal do powstawania nowych form szaleństwa totalitaryzmu. To zobowiązanie pozostaje, oczywiście, prawdziwe także

¹⁵ Por. J. S z a c k i, *Nacjonalizm*, [w:] *Encyklopedia Socjologii*, t. III, Warszawa: Oficyna Narodowa 1999, s. 280-285.

w tych przypadkach, gdy sama religia staje się podstawą nacjonalizmu, co – niestety – zdarza się w niektórych przejawach tak zwanego fundamentalizmu¹⁶.

Nacjonalizm bowiem jako rodzaj postaw i działań może przejawiać się w różnych zakresach i formach ekspansji agresywnej: od terroryzmu – niszczenia dzieł kultury narodowej, „szowinizmu i integralnego nacjonalizmu do pogardy, lekceważenia czy obojętności występujących zarówno w narodach wielkich liczebnie, jak i narodach małych.

Co czynić, aby przełamywać antagonizmy i konflikty między społeczeństwami o kulturach narodowych i walki wewnętrzne w obrębie pluralistycznego, współczesnego narodu? W ostatnich rozdziałach swej książki *Współczesne narody* Florian Znaniecki przedstawia jakby socjotechniczny program przewycięzania wszelkiego rodzaju nacjonalizmu, odwołując się do prawidłowości socjologicznej, że „c z y n n y m k o n f l i k t o m m i ę d z y g r u p o w y m m o ż e s k u t e c z n i e z a p o b i e c c z y n n e m i ę d z y g r u p o w e w s p ó ł d z i a ł a n i e”. Jednocześnie wyjaśnia, iż czynne współdziałanie narodów i ich członków rozwijało się w różnych zakresach w historii stosunków między narodami, gdyż jego źródłem było i jest „powszechne dążenie do twórczej ekspansji kulturowej”, które było tłumione lub zdominowane w pewnych okresach, w pewnych narodach przez dążenia do agresywnej ekspansji. To współdziałanie musi być czynne, twórcze, a nie defensywne, musi być trwałe i świadomie organizowane. Znaniecki opisuje różne dotychczasowe formy i rodzaje takiego współdziałania, które najbardziej rozwinęło się w dziedzinie kultury symbolicznej. Musi być rozwinięte, zintegrowane współdziałanie w dziedzinie gospodarczej, a przede wszystkim politycznej, które najbardziej hamuje współdziałanie kulturalne i gospodarcze między społeczeństwami o odmiennych kulturach narodowych. Tę drogę przewycięzania antagonizmów można określić jako dialog kultur¹⁷.

W cytowanej mowie do członków Zgromadzenia Ogólnego ONZ Papież wskazał ogólną i dalekosięzną drogę:

Musimy pokonać strach przed przyszłością [...] odpowiedzią na strach, sprowadzający ciemność na ludzką egzystencję w końcu XX wieku, jest wspólny wysiłek

¹⁶ J a n P a w e ł II, *O prawa narodów* – cyt. za „Kwartalnikiem Filozoficzno-Kulturalnym”, 1996, nr 8, s. 15.

¹⁷ Treść i warunki realizowania dialogu między różnymi kulturami omawia Elżbieta Hałas – *Dialog jako model interakcji między społeczeństwami o odmiennych kulturach narodowych*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 39 (1996), nr 1-2, s. 27-36.

zbudowania cywilizacji miłości, opartej na powszechnych wartościach pokoju, solidarności, sprawiedliwości i wolności.

BIBLIOGRAFIA

- D y c z e w s k i L.: Trwałość kultury polskiej, [w:] Wartości w kulturze polskiej, red. L. Dyczewski, Lublin 1993.
- G e l l n e r E.: Narody i nacjonalizm, przeł. T. Hołówka, Warszawa: PWN 1991.
- H a ł a s E.: Dialog jako model interakcji między społeczeństwami o odmiennych kulturach narodowych, „Zeszyty Naukowe KUL”, 39 (1996), nr 1-2 (153-154).
- K ł o s k o w s k a A.: Kultura masowa. Krytyka i obrona, Warszawa: PWN 1964.
- Kultury narodowe u korzeni, Warszawa: PWN 1996.
- K o w a l c z y k S.: Koncepcja kultury Jana Pawła II, „Zeszyty Naukowe KUL”, 39 (1996), nr 1-2 (153-154).
- S h i l s E.: Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie. „Sprawy Narodowościowe”, Seria Nowa, 5 (1996), z. 1 (8), s. 9-30.
- S z a c k i J.: Nacjonalizm, [w:] Encyklopedia Socjologii, t. III, Warszawa: Oficyna Narodowa 1999.
- The Formation of National States in Western Europa*, ed. E. Ch. Tilly, Princeton, N.J. 1975.
- Z d y b i c k a Z. J.: Religia formuje naród, „Człowiek w kulturze”, 8 (1996).
- Z n a n i e c k i F.: O szczeblach rozwoju społecznego, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 10 (1930), z. 1, s. 285-296.
- Współczesne narody, tł. Z. Dulczewski, Warszawa: PWN 1999.
- Siły społeczne w walce o Pomorze, [w:] t e n ż e, *Współczesne narody*, s. 328-404.

PATRIOTISM AND NATIONALISM

S u m m a r y

Nations are fellowships of culture that undergo a historical formation. The formation of national culture is a dynamic, complex and long-term process that is characterised by continuity and innovation (contribution given by successive generations). The development of culture is an expansive process. Now expansiveness is an essential and immanent property of culture. Innovations, new elements or changes in culture contributed by its authors may take on the character of creative expansion or aggressive expansion. Creative expansion manifests itself in tendencies and actions performed by members of society with a view to create further material and symbolical values, their dissemination and protection of the cultural heritage of one's own nation. These attitudes and actions make up what we call patriotism. Now aggressive expansion consists in tendencies and actions that are designed to develop one's own culture at the expense of another nation. Florian Znaniecki distinguishes four kinds of aggressiveness: territorial, economical, assimilative, and ideological. It is this aggressiveness of attitudes and behaviour towards other nations or their culture that constitutes nationalism. In the history of

the development of culture in particular nations the key role is played by national ideologists – intellectual and political elite – as authors of national ideologies and organisers of social forces that tend to make them come true.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: naród, kultura, ekspansja kultury, ideologia narodowa, patriotyzm, nacjonalizm.

Key words: nation, culture, expansion of culture, national ideology, patriotism, nationalism.